

ВАСИЛЕНКО І. М.,

м. Кривий Ріг

СУТНІСТЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК ПРОБЛЕМА В ФІЛОСОФІЇ ТА У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Людина — це єдина істота на Землі, яка має здатність розкрити цілісність матеріального та ідеального, відтворити єдність буття і духу. Але ми вкрай мало знаємо про неї. Відомий філософ М. Хайдеггер¹ застерігав, що ризиковано звертатися до різних метафізичних проблем, не знаючи, що таке людська природа. Висновок беззаперечний: важливо розвивати і поглиблювати антропоцентричні принципи пізнання реальності, адже саме через поняття про сутність людського здійснюється перехід до інших тем — свідомість, психіка, архетипічний досвід, культура, суспільство, єдність всього живого.

Людина не чистий аркуш паперу, на якому культура «пише» свої письмена, а навпаки, людина має деякі незнищенні властивості, завдяки яким вона творить первинний опір історії і забезпечує, таким чином, впорядковану, а не хаотичну соціальну динаміку. Зародження філософського антропологічного мислення — це відображення зрілості теоре-

¹ Хайдеггер М. «Письмо о гуманизме (Проблема человека в западной философии)» — М., 1988. 319—325 с.

тичного знання. Адже філософія — це, передовсім, світогляд на його теоретичному рівні, це свідомо обґрунтована інтелектуальними засобами система світоглядного знання. Специфіка філософії полягає у рівні «теоретичності», «інтелектуальності», критичної (самоусвідомленості) змісту світогляду. Саме цими параметрами відрізняється філософський (теоретичний) світогляд від того, що ми називаємо «повсякденним» (буденним) світоглядом. «Буденний світогляд включає в себе життєвий досвід багатьох поколінь, зафіксований у певних «настановах», «нормах», які спонукають до певного способу дій, не пояснюючи і не мотивуючи раціонально цей спосіб. Для повсякденного світогляду характерні некритичність, «масовість», переважання емоцій над міркуваннями.

«Предметом філософії є світ у цілому (природа, суспільство і мислення) у своїх найзагальніших закономірностях, розглядуваний під кутом зору суб'єкт-об'єктного відношення»¹. Звичайно, реальний світ існує поза людиною і незалежно від неї, але людина завжди перебуває у цьому світі і він для неї завжди є «людським» світом, тому у теоретичному розумінні предмети природи і природа в цілому є частиною людської свідомості. Це свідчить про непростий і суперечливий характер відношення «людина—світ», але визначає головний зміст предмета філософії, як теоретичного знання (суб'єкт—об'єкт, мислення—буття, гуманізація природи—натуралізація людини та ін.).

З проблемою осмислення сутності людини і світу пов'язані такі філософські вчення як персоналізм (філософське осмислення людини), антропологізм (основна концепція якого полягає у тому, що «людина» — найважливіша світоглядна категорія), філософія духа, волюнтаризм (який розглядає волю як найвищий принцип буття), філософська антропологія (вчення про сутність «людського») та ін.

Ще в кінці XVIII століття І. Кант² висловив думку про те, що людина — унікальна істота, і що про неї можна філософствувати окремо і особливо. Проблема сутності людини стала основною і центральною проблемою філософії для багатьох мислителів XX ст.: М. Шеллера, Х. Плеснера, Е. Ротхаккера, М. Ландмана, Е. Кассіра, Г. Е. Хенгстенберга та ін.

Проблема людини, як тепер зрозуміло, — безмежна сфера гуманітарного знання, і звідси, ця проблема центральна для літератури як людинознавства. В українській літера-

¹ Філософія (курс лекцій). — К., 1991, 25 с.

² Кант І. Всеобщая естественная история... /Сочинения: в 6 т. Т. 1. 249—251 с., М., 1963.

турі, яка не потрапила під прес соцреалізму, знайдемо: прозріння про життя і смерть в поезії В. Стуса, пошуки людської сутності в творах Гр. Тютюнника, роздуми про гріховність і очищення в філософській прозі В. Шевчука... Такі твори містять єдність філософського та образного шляхів пізнання людини, світу, суспільства, природи у їх суб'єкт-об'єктному відношенні, у вічному трагізмі, конфлікту між ідеальним і реальним, між категоріями «я» та «об'єкт».

Пошуки сутності людської природи в сучасній світовій філософії тісно пов'язані із пошуками героя і в сучасній літературі. Відомий американський дослідник Е. Гарціллі свою працю «Кола без центру...»¹ присвятив філософсько-літературним аспектам дослідження героя сучасної літератури, питанням пошуку прототипа, образного узагальнення складностей світу.

Сучасний етап історичного розвитку характеризується істориками, політологами, психологами як період найвищого загострення взаємозв'язків на усіх рівнях свідомості і буття людського суспільства. У зв'язку з цим посилюється необхідність всебічного дослідження дійсності в усьому розмаїтті та суперечливості, а також осягнення сутності тих процесів, які відбуваються в житті суспільства, розкриття генетичних зв'язків, тенденцій суспільного розвитку. Все це обґрунтовує посилення значення філософського осмислення людиною свого ставлення до дійсності, бо ж це стосується можливостей людини орієнтуватися в таких умовах, коли відбувається зміна світоглядних настанов певного суспільства, коли змінюються уявлення про місце людини у світі і у житті. В таких умовах проблеми сенсу життя, смерті та безсмертя стають найгострішими. Відомо, що на різних етапах історичного розвитку людства політичним змінам у суспільстві завжди передували глибокі зміни у філософському осмисленні дійсності. Так відбувалося, наприклад, у Франції в XVIII ст., в Німеччині в XIX ст., в Росії у XX ст. Саме в таких історичних умовах філософія стає важливим засобом формування свідомості людини, засобом, який допомагає людині усвідомити свою позицію, місце у світі, визначити своє ставлення до цього світу, до інших людей, до себе самої.

Так Е. Гарціллі, аналізуючи проблематику творів великих сучасних романістів, приходить до висновку, що сві-

² Enrico Garzilli, *Circles without center*. Cambridge, Massashusetts, 1972; 153 с.

това література ХХ століття зображує ті особливості і зовнішні потрясіння, які відчуває сучасна людина і результатом яких є: «відстороненість», «втрата індивідуальності», «фрагментація»¹. В той же час, дослідник простежує тенденцію розвитку самосвідомості людини до пошуку втрачених якостей, потреби нашого сучасника віднайти себе: «Пошук (людиною) самої себе, як здається, обов'язковий відгук на те, що вже стало «кліше» сучасного життя, тобто [кризи особистості]»².

Отже, проблеми пошуку літературного героя, людини, як центру чи частини Всесвіту, хвилюють сьогодні як письменників, філософів, істориків, так і літературознавців. Феномен, «втрати індивідуальності», «відстороненості», «самотності», який спостерігаємо, також, і в українській літературі, викликає потребу осмислення реальної дійсності, історичного шляху, недавнього минулого, а це, в свою чергу, спрямовує увагу на реальну історичну особу. Саме реальна людина все частіше стає героєм художньої, документальної та публіцистичної літератури на Україні. Особливо глибоко досліджує людину в реальній дійсності українська мемуаристика. Саме через мемуари намагаються зараз цілих три покоління побачити себе в перевернутих «дзеркалах» історії. «Інтерес до мемуарних жанрів завжди виникає у переломні епохи... перебуваючи на роздоріжжі, напередодні вирішального кроку в невідоме, людина з потребою енергією згадує минуле, співставляє його з сучасним, екстраполює в майбутнє, намагаючись визначитися, що їй там чекає, а виходячи з цього, яку лінію поведінки їй треба обрати зараз»³. Отже, мемуаристика стає широко популярною літературою в суспільстві тоді, коли існує потреба заповнити ланки історичного процесу, які недостатньо проаналізовані історичною наукою. Але прагнення до мемуарної творчості існує постійно, бо воно пов'язане із найприроднішими властивостями духовного життя людини: пам'яттю, зв'язком поколінь, бажанням залишити нащадкам згадку про себе, застерегти від помилок, навчити, передати досвід.

«Для майбутніх поколінь моїх земляків пишу події, які траплялися мені на страдницьких шляхах мого існування під сонцем обездолених», — так починає свої мемуари Грицько Сірик⁴, — «Залишу, можливо, хоч цим, слід на цій безправній панеті для нащадків...». Мемуарно-сповідальні мотиви можна знайти ще в літературних пам'ятках сивої давни-

¹ Там само, с. 1.

² Там само, с. 3.

³ Галич О. «Українська письменницька мемуаристика». К., 1991. 3 с.

⁴ Сірик Г. «Під сонцем обездолених», К., — 1992. Т. 1, 4 с.

ни, багато жанрів усної народної творчості беруть початок із оповіді очевидця події чи спогаду про героя. Досліджуючи давню українську літературу часів бароко (XVII ст.), Д. Чижевський³ говорить про те, що в цю добу бурхливо розвивалася історична література. Окрім суто історичних записок увагу дослідника привернула також автобіографія, яка відрізнялася від інших жанрів давньої літератури тим, що вперше подавала «певну характеристику суб'єктивного розвитку автора» і була присвячена «не історичним подіям узагалі, а переживанням окремої особи». Одними з перших мемуарно-автобіографічних творів в українській літературі Д. Чижевський вважає «діяріюш Атанасія Филиповича» (1645 р.) «записки про подорож В. Григоровича-Барського по святих землях» (перед 1745 р.).

Правдивий, майстерно написаний мемуарний твір завжди значне явище в національній культурі, адже спогади і фантазія — перші форми творчої свідомості людини. Спогади і фантазія — творять міф, фольклор, літературу. Процес художнього освоєння дійсності, поетизація життєвого матеріалу розпочинається зі спогадів. Навіть билинний епос, на думку деяких вчених, пройшов, кілька етапів формування від спогадів, усного оповідання до поетизації і художньо-історичної довершеності. Отже, історія мемуаристики нараховує вже кілька тисячоліть, хоча жанрова специфіка її все ж недостатньо вивчена, бо теоретична думка не встигає за течією оригінальних, різноманітних творів різних жанрів мемуарної прози та їх жанрових трансформацій. Характерною ознакою мемуарної літератури є обов'язкова наявність авторського «Я», що виражає філософську категорію «суб'єкта» і визначає петику твору. Мемуари — це література соціальних, історичних і філософських проблем: Співвіднесення в мемуарній літературі: суб'єктивного і об'єктивного; достовірності фактів та суб'єктивного їх добору автором-мемуаристом; точності деталей та установки автора на індивідуально-образне відображення життя; від сутності поетичного домислу та свідомого вибору такого способу типізації, який дозволяє віднайти у самому житті типові явища, події, характери — все це дає змогу поєднати всю мемуарну літературу категорією роду (тобто «Я» і «минуле»). Важливим здобутком сучасного українського літературознавства є включення в коло теоретичних досліджень мемуарної літератури як такого явища словесного мистецтва, яке досить важко віднести до традиційної системи класифікації та

³ Чижевський Д. «Історія укр. літератури», Тернопіль, 1994, 228 — 289 с.

аналізу творів художньої літератури. Працюючи над мемуарним твором письменник обирає певний метод, дотримується певної світоглядної концепції, зкореговує пошуки і вибір об'єктів художнього зображення, їх ідейно-естетичну оцінку, засоби і форми, надаючи перевагу, насамперед, тим, які більше за інші відповідають ідеологічній, філософській, естетичній, релігійній, моральній концепції автора, але в межах можливостей, що напрацьовані літературою. Організуючим чинником в мемуарній творчості завжди є така властивість людини як пам'ять. Так, сучасний бакський філософ М. Унамуно розглядає особистість («Я»), яка змінюється як єдність, яка зберігається завдяки постійності («упертості») пам'яті. В дискусії про те, що саме робить людину такою, а не іншою М. Унамуно застосовує принцип «єдності і безперервності»: Єдність є результатом розташування людини у просторі, її дій і намірів. Безперервність часу — є результатом пам'яті... Пам'ять є основою індивідуальної особистості народу»¹. Філософ вважає, що будь-яка зміна, яка відбувається з людиною, повинна відповідати особистому досвіду «єдності духа і безперервності»². Це зберігає людину, на думку М. Унамуно, від патологічного «зникнення» особистості.

Грунтуючись на власному досвіді та знаннях реалій дійсності кожен автор мемуарного твору утверджує певну концепцію розуміння людини. Сутність концепції людини полягає у тому, що це: суспільно-філософська категорія, система ціннісних орієнтацій, естетична категорія. Кожен напрям розгляду суті концепції людини має певну кінцеву мету: розуміння соціальної, історичної, моральної, біологічної та духовної сутності людини через вивчення її діяльності. Мемуарна література поєднує філософську, естетичну та художню концепцію людини, адже мемуари часто звертаються до актуальних проблем історії, літературного розвитку і тому портрет реальної людини, в таких творах, набирає вартості важливого компоненту літературно-естетичного аналізу проблем, що пов'язані із внеском певної особистості у розвиток загального процесу творення культури. Літературно-мемуарний портрет зображує реальну особу у взаємозв'язках і стосунках з іншими людьми, історичним часом, суспільством. Такими творами у сучасній українській мемуаристиці є цикли літературних портретів: Ю. Сморич «Розповідь про неспокій», М. Бажан «Думи і спогади».

¹ Miguel de Unamuno, «The Man of Flesh and Bone», New York, Dover, 1954, p. 9.

² Там само.

С. Голованівський «Меморіал», С. Крижанівський «Спогади», П. Панч «Відлітають журавлі», Г. Костюк «Зустрічі і прощання», Яр Славутич «Ростріляна муза» та ін.

Портрет як мистецьке явище в своїй природі містить передумову відповідності конкретній реалії. Документальна основа літературного портрету визначає відмінність між художнім протитипом і особою, що стає героєм мемуарної публіцистичної чи біографічної літератури. Ця відмінність полягає у глибині узагальнення, типізації, авторського домыслу.

Дистанція між художнім та документальним героями полягає у відмінності шляхів переломлення життєвої правди в художню. Хоча постать людини в документальній літературі, так само як і в художній, не є «самою людиною», а лише портретом, образом чи «фотографією», спосіб бачення реальності надає специфічних жанрових рис різним у своїй природі портретам. Як бачимо, сама лише «портретність» як форма — не визначає концепції зображення реальної людини в творі, важливою і головною характеристикою портретності є її жанрове втілення. Літературний портрет як жанр мемуаристики все більше набирає ваги засобу ствердження філософсько-естетичного ідеалу автора спогадів. Мемуарист використовує авторське «Я», як певну точку зору на події, які зображує, тобто як літературний прийом зображення дійсності. Мемуарною класикою можемо вважати спогади письменників від І. Франка, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, В. Винниченка до О. Вишні, М. Бажана, Ю. Смолича, О. Довженка, Г. Костюка та ін. Мемуари цих письменників, окрім художньої цінності та історичної достовірності, містять глибокі роздуми над філософськими проблемами сутності і призначення людини в сучасному їй світі. Так, М. Бажан в книзі мемуарів «Думи і спогади» звернувся до постатей української творчої інтелігенції, через портрети сучасників він зображує світ літератури початку і середини ХХ століття, як світ натхненної творчості яскравих і самобутніх індивідуальностей. Образи і долі, не схожі між собою, в цих спогадах пов'язані із загальним процесом розвитку української духовної культури. Такий спосіб зображення дозволив М. Бажанові-мемуаристу з філософсько-естетичних позицій пізнати світ літератури, мистецтва (як необхідної частини духовного життя народу) і внутрішній світ митців (людей, в житті і творчості яких втілюється цей світ). Озираючись назад, у прожиті роки, мемуарист розуміє, що пережитого значно більше, ніж того, що може бути ще прожито, тому спогади М. Бажана пронизані елегійним сумом

і ліричним настроєм. В своїх спогадах М. Бажан не лише описує, розповідає, але й робить висновки, філософські узагальнення, ставить риторичні запитання. Філософсько-естетична позиція М. Бажана у цьому циклі портретів-спогадів виявляється у глибоко символічних назвах. Наприклад, портрети: Ю. Яновського — «Майстер залізної троянди», В. Блакитного — «Удари серця», Л. Первомайського «Уроки поета», С. Чиковані — «Він говорив з горами» та ін. Образна форма втілення авторського задуму — цикл літературних портретів — тут є засобом втілення єдності типового та індивідуально-неповторного у долях, біографіях, творчості письменників, про яких згадує М. Бажан. Оповідь М. Бажана у спогадах про окремих письменників відрізняється багатоплановістю, прагненням показати кожного героя спогадів у різних зв'язках із епохою, історичною дійсністю, сучасниками.

Таким чином, мемуарна література є не лише документальним свідченням певного історичного часу, не лише синтезом епічного і ліричного, але є також літературою глибоких філософських роздумів над долею покоління автора, засобом філософсько-естетичного узагальнення, який здійснюється шляхом обов'язкового співвіднесення власного духовного світу автора із духовним життям, діяльністю, долею людини, про яку він пише, а також із життям та ідеалами цілого покоління, сучасного авторові і його героєві. Велика гуманістична спрямованість такої літератури полягає в тому, що справжні мемуари — це завжди душа, серце однієї людини, яке вмістило в себе цілий світ з усіма його складностями, проблемами, протиріччями.